

МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ НЕГАТИВНИМ ВПЛИВАМ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПРОПАГАНДИ

(стаття надійшла до редколегії – 15.09.2015 р., прийнята до друку – 15.10.2015 р.)

© Малик І., 2015

Розглядаються проблеми виникнення та впливу пропагандистських технологій як необхідного елементу інформаційних війн. Досліджуються особливості застосування інформаційної зброї та інформаційних впливів на людину. Проведено аналіз популярності українських та російських телеканалів у регіонах України на сучасному етапі.

Ключові слова: інформаційні війни, інформаційні впливи, інформаційна пропаганда, маніпуляції.

Iryna Malyk

THE COUNTERACTION FACILITIES FOR NEGATIVE INFLUENCE OF INFORMATIONAL PROPAGANDA

In this article, problems of emergence and influence of propaganda technologies as an important element in information wars are examined. Peculiarities of informational weapon application and informational influence on a human were researched. For analysis of television influence, up-to-date ratings of popular Ukrainian and Russian TV channels were analyzed.

Findings of Kyiv International Institute of Sociology (KIIS) were used. KIIS carried out “Counteraction to the Russian propaganda in the onflict region” survey that was ordered by Public Society (“TV Critics”).

Particular attention in this article is paid to the study of propaganda phenomenon – from roots and origin to its official founders and peculiarities of usage at the modern stage.

Analysis of major propaganda technologies is carried out, and an attempt to work out the mechanisms of counteraction to informational influences is made.

The article reviews a necessity of development of measures system directed towards the improvement of regulator base and prevention, neutralization of potential and real threats to national security in informational sphere. The Cabinet of Ministers of Ukraine, The Security Service of Ukraine, The State Service of Special Connection and Information Protection of Ukraine, The Ministry of Foreign Affairs of Ukraine were involved in realization of developed measures.

The Cabinet of Ministers of Ukraine enacted a decree on January 14, 2015, according to which the Ministry of Information Policy of Ukraine was formed and relevant regulations were approved. The main tasks of the Ministry are the following: counteracting to information aggression from Russia; development of strategy of the state information policy and conception of information security of Ukraine; coordination of governmental bodies in communication issues and information dissemination.

Key words: information warfare, information influences, information propaganda, manipulation.

45-ти мільйонна держава Україна в географічному центрі Європи – держава, яка, де-юре, маючи державність уже майже 24 роки, де-факто, виборює її лише зараз. Ймовірно, україно-російська війна стала можливою через цілу низку факторів та чинників – як внутрішніх, так і зовнішніх. Ймовірно, вона зародилась в шалених головах через безкарність агресора в російсько-грузинській війні, через відсутність реакції міжнародної громадськості та через перерваний зв'язок «злочин-кара». Ймовірно, ймовірно... Проте історія не терпить умовностей.

Перед лицем ворога на певному етапі Україна виявилась беззбройною – і в прямому, і в переносному значенні. Адже сучасна зброя – це інформація. Інформаційна безпека – це необхідна (чи не основна) складова національної безпеки держави. А попередні очільники держави не надавали великого значення інформаційній безпеці та інформаційному полю, в якому перебували українці. Інформаційні війни були локальними і стосувались, в основному, економічного зиску (спроба

«віджати» землі курорту «Буковель» Коломойського на початку каденції В.Януковича) або визначення прохідного місця у списку політичної партії напередодні виборів.

Актуальними на сьогодні постають проблеми дослідження інформаційних впливів та пропаганди, механізмів їх реалізації та протидії. Адже в умовах ведення інформаційної війни дієвими будуть як прийоми боротьби (інформаційне протиборство, інформаційна боротьба, спеціальні інформаційні операції), так і правила захисту (контрпропаганда, опірність інформаційним впливам – контрсугестія).

Питання дослідження інформаційних війн загалом та пропагандистських технологій зокрема стали предметом дослідження багатьох науковців сучасності. Серед українських дослідників слід виділити праці Литвиненко О.В., Почепцова Г.В., Панаріна І.Н., Богуша В.Н., Юдіна О.К., Партико З.В.

Проте глибшого дослідження потребують проблеми практичного втілення пропагандистських технологій з врахуванням особливостей об'єкту впливу.

Мета статті полягає у дослідженні негативного впливу пропаганди, виникненні пропагандистських технологій як невід'ємного елементу інформаційних війн.

Те, що своєчасна та вміла подача інформації може перекроїти кордони держави Україна, напевне, не думав ніхто – ні політики, ні політологи. А, виявляється, війна вже давно триває. Вчені та державні мужі пробують встановити своєрідну «лінію неповернення»: «А коли наш друг, товариш і брат став ворогом? Чому ми цього не знали? Не помітили? А ми так щиро дружили...» В цьому і полягає основна складність і водночас перевага інформаційної війни – вона ведеться без попередження. Окрім цього, вона має ряд таких особливостей:

- ведеться як під час фактичних бойових дій, так і у мирний час, у кризових ситуаціях без офіційного оголошення;

- початок такої війни неможливо визначити однозначно;

- відсутня лінія фронту;

- проведення противником операцій інформаційної війни практично неможливо виявити; навіть якщо такі факти виявляються, вони залишаються анонімними;

- відсутні будь-які міжнародні юридичні і моральні норми ведення такої війни;

- країна може стати об'єктом інформаційної дії, не знаючи про це;

- можливими учасниками інформаційної війни можуть стати країни, їх органи розвідки, злочинні, терористичні чи інші угруповання, комерційні фірми чи особи.

Сучасні теоретики інформаційної війни за аналогією з методом гіпнозу пропонують таку концептуальну схему інформаційного протиборства:

- 1) **розслабити суспільство** - вселяти через ЗМІ, що ворогів більше немає і не буде, і для відволікання обговорювати окремі історичні періоди, інтереси окремих малих народностей (мета: суспільство як ціле має зникнути як об'єкт свідомості);

- 2) **змусити суспільство слухати тільки супротивника**, наприклад через пропаганду його способу життя, виключивши досвід інших країн і народів;

- 3) **змусити суспільство не розмірковувати над тим, що говорить супротивник**, а для цього виключити зі ЗМІ серйозні аналітичні передачі, зробивши акцент на яскравих розважальних шоу;

- 4) **зосередити увагу громадськості на якомусь окремому предметі, окрім спрямованого маніпулятивного потоку**, наприклад на тероризмі, щоб підсистема захисту, відповідальна за обробку інформації, не виконувала свою функцію і як би розбудовувалася;

- 5) **постійно вселяти, що саме суспільство стає все краще і краще**, щоб знизити здатність людей до критичного аналізу. [2, С. 83]

Експерт з інформаційних воєн **Георгій Почепцов**, професор Маріупольського державного університету, автор великої кількості книг про проблеми інформаційних та психологічних воєн, керівник Управління стратегічних ініціатив Адміністрації президента України (2002–2005) в інтерв'ю стверджує: «**Ми можемо говорити про інформаційну війну, коли бачимо, що хтось чи щось намагається вплинути на систему прийняття рішень. Серед ознак**, можна виділити: одностороннє висвітлення проблеми з однозначно «доброю» та однозначно «злою» діючими силами; переважання стереотипізованих фраз та загострене емоційне збудження. Коли вмикаєш телевізор і бачиш телевізійний інтенсив, коли всі говорять одне й те саме на різномісних передачах та каналах, без присутності альтернативної точки зору» [5, С. 232].

Війни ведуться за допомогою зброї. Інформаційна війна – не виняток. Інформаційна зброя розглядається як сукупність спеціалізованих (фізичних, інформаційних, програмних, радіоелектронних) методів і засобів тимчасового або безповоротного виводу з ладу функцій або служб інформаційної інфраструктури в цілому або окремих її елементів. Основна дія інформаційної зброї - блокування або спотворення інформаційних потоків та процесів прийняття рішень супротивника. При цьому прийнято розділяти рівні застосування інформаційної зброї:

- технічний, тобто вплив, блокування, спотворення інформації за допомогою так званих технічних засобів – різного роду вірусів, програм...

- спрямований на зміну стереотипів, установок та переконань, а, згодом, і свідомості людини.

Різновидом ефективного впливу на людину є пропаганда. Батьком-засновником цього явища в сучасній історії вважають Й. Геббельса. Він прописав 6 основних принципів пропаганди, протистояти яким видається майже неможливим завданням:

- Пропаганда має бути дуже багато. Її потрібно вивалювати в маси безперервно, вдень і вночі, одночасно всюди. Надлишку пропаганди не буває, адже люди здатні засвоїти лише ту інформацію, яку їм повторюють тисячу разів.

- Гранічна простота всіх повідомлень. Це необхідно для того, щоб навіть самий відсталий індивід зумів усвідомити почуте чи прочитане: якщо робітник заводу переварить інформацію, то шкільний вчитель освоїть її тим більше. Адже чим більше людей приймуть необхідну інформацію, тим простіше буде з іншими: навіть найпрогресивніша меншість змушена буде йти за більшістю.

- Максимальна одноманітність ясних, коротких послань. Пропагувати лозунг необхідно з різних сторін, але підсумок має бути один і той же. Лозунг незмінно повинен повторюватися в кінці кожної промови чи статті.

- Ніяких диференціацій: пропаганда не повинна дозволяти сумніватись, коливатися, розглядати різні варіанти і можливості. В людей не повинно бути вибору, адже він вже зроблений за них. Людям необхідно лише зрозуміти та прийняти інформацію, щоб потім вже сприймати нав'язані ідеї як свої власні.

- Впливати лише на почуття і лише при необхідності апелювати до розуму. Пропаганда – не наука. Проте вона допомагає спровокувати на емоції багатотисячний натовп. А розум тут ні до чого.

- Шок і брехня – ось основа, на якій будується досконала пропаганда. Якщо людей підводити до якоїсь думки поступово, то необхідного результату не буде. Тому інформація повинна шокувати, адже лише шокуючі повідомлення передаються. Адекватні відомості проходять непоміченими [1].

За 80 років існування цих основ пропагандистської діяльності істотних змін зазнали лише канали комунікації та швидкість руху інформаційних потоків. Самі ж принципи інформаційних впливів залишилися незмінними.

Якщо розглядати сучасну російську пропаганду стосовно України як один з методів реалізації спеціальної інформаційної операції під назвою, скажімо, «Старший брат-2» або «Повернення», то очевидними стають цілі пропаганди на різних етапах операції. Таку хронологію подій та періодизацію пропагандистських впливів подає Громадське об'єднання «Телекритика»:

1. Підготовчий етап: створення умов для повномасштабної інформаційної та справжньої війни. Культивация міфів «братських народів», «Великої Перемоги», страхи холодної війни щодо Заходу, західних цінностей — усе це насаджувалося ще радянською пропагандистською машиною. За часи незалежності, а особливо з середини 2000-х років, вони були підігріті російською пропагандою (фільми, книжки, агітація Януковича) й довго лежали як бомба вповільненої дії — чекали часу, коли детонувати.

2. Створення приводу для війни. Події на Майдані повинні були стати «спусковим гачком» відкритого конфлікту. Грунтуючись на вже поширених стереотипах і міфах, російська пропаганда викривила справжні причини й перебіг протестів, демонізувала Майдан, навішала на нього негативні ярлики й закликала російськомовне населення України «захищатися». Це відбувалося на тлі демонізації Євросоюзу й НАТО, дискредитації євроінтеграційного курсу, формування цілого ряду брехливих міфів стосовно цих міжнародних інституцій (не гребуючи пропагандою гомофобії й ототожненням ЄС із одностатевими шлюбами, маніпуляцією релігійними питаннями тощо).

3. Формування образу ворога у вигляді нової київської влади логічно випливало з описаного вище. Український уряд став ворогом; автоматично ворогом стала та частина українського народу, яка домоглася зламу режиму Януковича, і вся Україна як держава перетворилася в дзеркалі пропаганди на ворожу країну. Її було обвішано всіма ярликами, які були на активістах Майдану («фашисти – зомбі – агресори»), ЄС і НАТО («куплені американцями – аморальні – противні Богу»).

4. Заклик до насильства. Це, мабуть, було найцинічнішою сторінкою в цьому сценарії, коли від поширення ненависті й шовіністичної істерії російські пропагандисти перейшли до прямих закликів убивати українців. Це почалося вже наприкінці квітня, але особливо – після трагічних подій в Одесі 2 травня. Це відбувалося паралельно з розгортанням військової операції проти України. Готовність місцевих жителів до насильства або підтримки насильства проти решти українців була необхідна для того, щоб забезпечити росіянам підтримку військового вторгнення та бойових дій проти української армії та добровольчих батальйонів.

4. Легітимація «ЛНР» та «ДНР» як «держав». Активно почалося з червня й сюрреалістичних масштабів набуло в кінці року, коли ми почали говорити не лише про «міністрів» та «парламенти», а й про «реформи», «поліцію» та «націоналізацію». «Добробут», який начебто відновили «керманічі» на цих територіях, протиставляється «тотальній кризі й занепаду», в яких живуть українці.

Також протягом усієї війни пропаганда послідовно переслідує три важливі цілі:

а) перекладання відповідальності за конфлікт на Київ. Український уряд звинувачується в тому, що «не чує Донбасу» й приймає політичні рішення, спрямовані проти нього. Саме Київ, мовляв, розв'язав війну навесні й не хоче припинення війни тут і зараз (до чого його активно закликають усі проросійські агенти в самій Україні). Київ нібито веде війну проти мирного населення. Класикою пропаганди є «демонстрація дітлахів» у Слов'янську 6 травня і кампанія #SaveDonbassChildren;

б) дестабілізація українського фронту й тилу. Цим супроводжується будь-яка війна, це основа військової пропаганди. Перше досягається чутками про «правосеків», що стріляють у потилицю «політично ненадійним» солдатам; про те, що «нас здали», що армія не має законних підстав діяти на Донбасі й «це не наша війна». Друге – культивування ненависті проти переселенців (усі численні фейки, поширювані влітку), імітацією «бунту матерів», обуренням проти економічних наслідків війни (в яких винуватий чомусь Київ), а взимку – розкачуванням істерії з приводу вимкнення світла [8].

Гострою на сьогоднішній день залишається проблема поширення теле- та радіосигналу Російських та так званих ЛНР-ДНР ЗМІ на звільнених територіях (міста Щастя, Северодонецьк, Новий Айдар і т. ін.). Вже більше року території підконтрольні Україні, проте і далі місцеве населення регулярно дізнається про «київську хунту», «партію війни», «фашистські обстріли українських міст укропами» та «продажну Меркель».

З 26 по 28 лютого 2015 року Київський міжнародний інститут соціології на замовлення ГО «Телекритика» проводив опитування «Протидія російській пропаганді в регіоні конфлікту». Дослідження проводилось серед міського населення в п'яти областях: Харківській, Одеській, Херсонській, Донецькій та Луганській (включно з районами, що на момент опитування не контролювалися українською владою) [9].

Показовими стали дані щодо джерела отримання інформації, телеканалу, якому довіряють, рівня знань та довіри до російських та українських журналістів.

Джерела інформації. Про стан справ в Україні та довіру до них (%)

Джерело інформації	З яких джерел Ви отримуєте більше всього інформації про стан справ в Україні?	Яким з перерахованих джерел інформації про збройне протистояння на Донбасі Ви довіряєте?
Телебачення (загальнонаціональні канали)	83	50
Інтернет ЗМІ	41	26
Родичі, друзі, сусіди	24	15
Газети (загальнонаціональні видання)	22	8
Соціальні мережі	17	8
Радіо (загальнонаціональні радіостанції)	16	5
Знайомі, що знаходяться чи приїхали з зони бойових дій	10	12
Колеги по роботі	8	2
Місцеві телеканали	4	2
Інші джерела	5	4
Важко відповісти	0	12 (% від всіх)

		респондентів)
--	--	---------------

Телеканали: можливість прийому та перегляду новин (%)

Телеканал	Які телеканали Ви можете приймати вдома (незалежно від способу прийому)?	Із новин яких телеканалів Ви отримували інформацію про збройне протистояння на Донбасі протягом останніх двох днів?
Інтер	79	42
1+1	78	36
СТБ	72	11
Перший національний	72	11
Україна	68	21
ICTV	68	9
Новий	66	4
5 канал	61	12
Канал 24	44	7
ТВІ	38	2
112	33	9
РОССИЯ РТР	31	8
НТВ	30	5
ОРТ	29	10
Еспресо ТВ	18	2
РБК	17	0
Громадське ТВ	14	1
Важко відповісти	-	7
Не дивлюсь ТВ (не маю можливості)	-	2
Не дивлюсь ТВ (не маю бажання)	-	7

Що стосується соціальних мереж, то найпопулярнішою мережею, з якої респонденти дізнавались новини – Vkontakte (25%), за нею з невеликим відставанням слідує Однокласники (22%) та Facebook (21%).

Серед найпопулярніших російських журналістів – Дмитрій Кисельов (28%), проте рівень довіри до нього – лише 8%. На другому місці по популярності – Владімір Познер – відповідно 18% і 11%, на третьому – Олександр Гордон – 14% і 8%; жодного не дивився – 42%, жоден не об'єктивний - 48%. Що стосується українських журналістів, то на першому місці «український» Євгеній Кисельов: популярність – 21%, рівень довіри – 14%. Наступними у рейтингу є Бузина Олесь (відповідно – 15% і 9%), Андрій Куликов (12% і 6%), Портніков Віталій (7% і 4%), жодного не дивився – 32%, жодний не об'єктивний – 35% [9].

Отримані дані свідчать, в першу чергу, про недостатню інформаційну (в тому числі і пропагандистську) роботу українських ЗМІ, про дивовижну присутність телеканалів країни-агресора в українському інформаційному просторі та про значну недовіру до ЗМІ загалом.

З огляду на основи створення пропаганди, швидкість її поширення та всеохопність завдяки розвитку сучасних інформаційно-комунікативних технологій, видається неможливим їй протистояти. Проте рецепти існують.

Перший крок з огляду на інформаційну та військову агресію Російської Федерації – на загальнодержавному рівні. Тому з метою протидії негативному впливу інформаційної пропаганди іноземних та вітчизняних засобів масової інформації та об'єднання українського суспільства навколо ідеї української державності Рада національної безпеки і оборони України прийняла Рішення «Про заходи щодо вдосконалення формування та реалізації державної політики у сфері інформаційної безпеки України», яке введено в дію Указом Президента №449/2014 від 01.05.2014, у якому зазначила «що останнім часом Російська Федерація поширює недостовірну, неповну, упереджену інформацію про Україну, через що намагається маніпулювати суспільною свідомістю в Україні та за її межами» [6].

Тому виникла необхідність розроблення комплексу заходів, спрямованих на вдосконалення нормативно-правового забезпечення та попередження й нейтралізації потенційних і реальних загроз національній безпеці в інформаційній сфері. Зокрема, розробити:

- проект Стратегії розвитку інформаційного простору України, в якому, зокрема, визначити мету, завдання, структуру та режим функціонування національної системи забезпечення інформаційної безпеки держави;

- проект Стратегії кібернетичної безпеки України;

- розробити та подати на затвердження Кабінету Міністрів України заходи щодо посилення захисту державних інформаційних ресурсів від протиправного втручання;

- ужити додаткових заходів щодо захисту інформації з обмеженим доступом (насамперед персональних даних, що належать до конфіденційної інформації) під час її обробки в інформаційних системах.

- розробити порядок аналізу інформаційних матеріалів іноземних засобів масової інформації, що мають представництва в Україні, з метою впровадження дієвого механізму акредитації журналістів, працівників засобів масової інформації;

- ужити заходів до активізації міжнародного співробітництва з питань протидії негативним інформаційно-психологічним впливам та кібернетичній злочинності.

До реалізації розроблених заходів були залучені Кабінет міністрів України, Служба безпеки України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, Міністерство закордонних справ України.

14 січня 2015 року Кабінет Міністрів України ухвалив Постанову, згідно з якою створено Міністерство інформаційної політики України та затверджено відповідне Положення [7].

Ключовими завданнями перед Міністерством є: протидія інформаційній агресії з боку Росії; розробка стратегії інформаційної політики держави та концепції інформаційної безпеки України; координація органів влади в питаннях комунікації та поширення інформації.

Другий крок - боротьба безпосередньо в інформаційному полі. Таку боротьбу необхідно провадити в трьох напрямках: превентивні заходи, атака та захист.

Уже згаданому раніше батькові сучасної пропаганди Й. Геббельсу приписують такі слова: «Найбільший ворог будь-якої пропаганди – інтелект». Виходячи з цього, здатність аналітично мислити, цікавість та критичний розум здатні протистояти інформаційним впливам сучасності. Окрім цього:

- у жодному разі не повинно бути «тиші» з боку влади, кожна подія повинна бути прокоментована і пояснена, має бути офіційна позиція керівництва держави. Великим кроком вперед було б створення при кожному військовому формуванні відділу в якому працюють військові кореспонденти, для об'єктивної і оперативної подачі інформації у ЗМІ та роз'яснення дій армії в районах де вона проводить свої операції проти терористів.

- журналісти усіх рівнів повинні активізуватися і поширювати інформацію, але не пропаганду, дотримуючись усіх принципів журналістської етики, щоб створити широке коло блогерів та користувачів мережі, які подають правдиву інформацію.

- створювати власний відео-контент, щоб українські ЗМІ могли показати не прямі включення з харківської області, а репортажі з гарячих точок;

- створювати народних героїв з простих бійців АТО на державному рівні [4].

Третій крок – протидія на індивідуальному рівні. **Як, все ж таки, пересічний громадянин може відфільтрувати інформацію?** 1. Знизити емоційне сприйняття. 2. Шукати інші джерела, що можуть підтвердити факт. 3. Виділити для себе «авторитетні джерела інформації» - декілька видань та журналістів чи громадських діячів, думці яких Ви довіряєте.

Таким чином, дієвою протидія інформаційним впливам пропаганди може бути лише у тому випадку, коли задіяні усі рівні, на яких відбувається протистояння – державний, суспільний та індивідуальний. Лише скоординовані дії державних органів, громадських організацій та особиста відповідальність кожного громадянина у протистоянні негативними впливами пропаганди призведуть неминуче до формування стійкого імунітету для боротьби в інформаційному полі.

Подальші дослідження протидії пропаганді необхідно зосередити навколо вивчення об'єкту інформаційного впливу – його емоційно-вольового стану, інтелектуального розвитку, віковими, статевими та індивідуальними особливостями.

Література:

1. *Дневники 1945 года. Последние записи Йозеф Геббельс [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ruslit.net/preview.php?path=/txt>; 2. Зозуля О. С. Інформаційна зброя як геополітичний чинник та інструмент силової політики [Електроний ресурс] / О. С. Зозуля // Державне управління: теорія та практика. – 2013. – № 2. – С. 82-89. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/j->*

pdf/Dutp_2013_2_12.pdf; 3. Лукас Е. Нова холодна війна. Як Кремль загрожує і Росії, і Заходу / Е. Лукас. – К.: Темпора, 2009. – 488 с.; 4. Почепцов Г. Інформаційні війни: тенденції та шляхи розвитку [Електронний ресурс] / Г. Почепцов. – Режим доступу: <http://www.osvita.mediasapiens.ua/material/9161>; 5. Почепцов Г. Сучасні інформаційні війни / Г. Почепцов. – К.: Вид.дім «Києво-Могилянська академія», 2015. – 497 с.; 6. Рада Національної безпеки і оборони України. Рішення від 28 квітня 2014 року. Про заходи щодо вдосконалення формування та реалізації державної політики у сфері інформаційної безпеки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0004525-14>; 7. Уряд утворив Міністерство інформаційної політики України. Урядовий портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=247989501& cat_id=244274160; 8. Шутков Р. Російська пропаганда в українському інформаційному полі. Підсумки-2014. (13 січня 2015 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.osvita.mediasapiens.ua/monitoring/advocacy_and_influence/rosiyska_propaganda_v_ukrainskomu_informatsiynomu_poli_pidsumki2014/; 9. Яким є рівень підтримки меседжів російської пропаганди у зоні конфлікту: соціологічне опитування. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.osvita.mediasapiens.ua/mediaprovita/research/yakim_e_riven_pidtrimki_mesedzhiv_rosiyskoi_propagandi_u_zoni_konfliktu_sotsiologichne_opituvannya/

Literatura:

1. Dnevniky 1945 goda. Poslednie zapisi Yozef Gebbels [Elektronyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.ruslit.net/preview.php?path=/txt>; 2. Zozulia O. S. Informatsiina zbroia yak heopolitychnyi chynnyk ta instrument sylovoi polityky [Elektronyi resurs] / O. S. Zozulia // Derzhavne upravlinnia: teoriia ta praktyka. – 2013. – № 2. – S. 82-89. – Rezhym dostupu: http://www.nbu.gov.ua/j-pdf/Dutp_2013_2_12.pdf; 3. Lukas E. Nova kholodna viina. Yak Kreml zahrozhuie i Rosii, i Zakhodu / E. Lukas. – K.: Tempora, 2009. – 488 s.; 4. Pocheptsov H. Informatsiini viiny: tendentsii ta shliakhy rozvytku [Elektronnii resurs] / H. Pocheptsov. – Rezhym dostupu: <http://www.osvita.mediasapiens.ua/material/9161>; 5. Pocheptsov H. Suchasni informatsiini viiny / H. Pocheptsov. – K.: Vyd.dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2015. – 497 s.; 6. Rada Natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy. Rishennia vid 28 kvitnia 2014 roku. Pro zakhody shchodo vdoskonalennia formuvannia ta realizatsii derzhavnoi polityky u sferi informatsiinoi bezpeky Ukrainy [Elektronyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0004525-14>; 7. Uriad utvoryv Ministerstvo informatsiinoi polityky Ukrainy. Uriadovyi portal [Elektronyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=247989501& cat_id=244274160; 8. Shutov R. Rosiiska propahanda v ukrainskomu informatsiinomu poli. Pidsumky-2014. (13 sichnia 2015 r.) [Elektronyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.osvita.mediasapiens.ua/monitoring/advocacy_and_influence/rosiyska_propaganda_v_ukrainskomu_informatsiynomu_poli_pidsumki2014/; 9. Yakym ie riven pidtrymky mesedzhiv rosiiskoi propahandy u zoni konfliktu: sotsiolohichne opytuvannia. [Elektronyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.osvita.mediasapiens.ua/mediaprovita/research/yakim_e_riven_pidtrimki_mesedzhiv_rosiyskoi_propagandi_u_zoni_konfliktu_sotsiologichne_opituvannya/